

Лекція I

ЗАГАЛЬНІ ЕПІТЕМОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

Сьогодні просто на наших очах все більшої ваги набуває епітемологічне осмислення історії.

Вбачається принаймні 3 витoki цієї підвищеної уваги:

1. Подвійність становища історії в умовах „подвійного ринку” – надзвичайна суспільна роль і цінність історії робить її особливо залежною від „мас”.

А.Про: „...Історія й інші суспільні науки існують в умовах подвійного ринку. З одного боку, це ринок академічний, де наукова компетентність підтверджується вченими працями й визнанням колег, які є потенційними конкурентами і тому не надто схильні виявляти „снисходительность”. Тут гідність винагороджується спочатку символічним і моральним заохоченням, а потім, можливо, і просуванням по службі. З іншого – ринок широкої публіки. Тут найпохвальнішими якостями є зовсім не новизна (ви можете переписувати ту ж історію Жанни д’Арк кожні п’ятнадцять років...) і не оригінальність методу, хоч вони могли б додати родзинку. Тут ціниться перш за все те, що може забезпечити успіх у не „сведущих” в даних питаннях людей: масштабність і захопливість теми, елегантність і узагальнена її подача, не обтяжена довідковим апаратом. Іноді це також ідеологічний заряд твору чи здатність автора і прес-служби видавництва забезпечити схвальні відгуки на опублікований матеріал. На цьому ринку все вирішує думка більшості, а наступна винагорода виражається у формі „известности” (популярності), більших тиражів і авторських прав”.

2. Сучасна доба – доба наростання мобільності інтелектуального життя; суцільна грамотність; розвиток і розгалуження демократичних інститутів, у тому числі в галузі культури; інформатизація суспільства; зростання ролі мас-медіа з їх схильністю до екзальтації публіки – все це перетворює традиційний вплив громадської думки на істориків перетворює на шалений тиск, і це розмиває традиційні вироблені протягом другої половини XIX і XX ст. критерії „правильності”, „професійності”, „об’єктивності” історичних досліджень... У „розвинутих” країнах історія стала однією з козирних карт в боротьбі за уми та настрої електорату, частиною політтехнологій інтелектуальних еліт. Елемент гри, шоу, ознаки тусовки проникають і в професійне середовище істориків. Традиційних „добрих старих” механізмів регулювання професійного зростання, кар’єри історика зараз стає замало, вони все гірше спрацьовують.

Ось як соковито цю ситуацію змальовує французький історик А.Про. Чи не впізнаємо ми самих себе в цій карикатурній зарисовці?

„...На фоні снування різноманітних владних стратегій, що розгортаються під прикриттям розмов про прогрес науки, загально визнана інстанція наукового арбітражу була б вельми корисною. Але де її взяти? Захисти дисертацій і конференції, які як раз і мали б бути такими моментами наукової істини, є, в той же час, якщо не сказати – у першу чергу, демонстрацією вміння спілкуватися, де правила етикету беруть гору над науковою строгістю і пошуком істини. Захисти дисертацій все більше перетворюються на просте прославлення заслуг здобувача, а критичні зауваження – безумовно виправдані – виявляються часом просто недоречними. Для того щоб усе пройшло гладко, обряд посвячення, на який дисертант запрошує своїх близьких і близьких, вимагає також присутності своїх друзів і близьких, вимагає також присутності „Хрещеного батька”, бажано впливового, але передусім – прихильного. Якщо ж хтось буде ухилятися від цього сценарію, то вирішать, що ті з членів журі, які будуть вказувати на помилки в дисертації – а помилки завжди знайдуться в дисертації, і в будь-якій книзі з історії, – так само погано виховані, як той гість, який у голос зауважує, що печеня підгоріла.

Що стосується конференцій, то вони надто чисельні, щоб вважати усі їх чесними – я хочу сказати: науково виправданими... Конференція обов’язково передбачає дискусію. Бувають серед них і цікаві, однак дуже часто ці дискусії просто нудні і не несуть нічого нового. Найцікавішими учасниками таких заходів є історики-початківці, коли їм є що сказати. Оскільки їм необхідно заявити про себе і добитися визнання, вони залишаються в залі засідань довше за інших. Заслужені ж історики, які мають багато різних обов’язків, обмежуються тим, що засвідчують мимохідь свій інтерес до теми і організаторів і через якийсь час ідуть, задоволені тим, що виявили турботу і виконали свій августійший борг... Все це зайвий раз доводить, що в даному випадку справжні цілі лежать не в річищі науки, а в річищі професійного спілкування і владної стратегії... Все ж деякі

зачатки регулювання прокладають собі дорогу через обговорення в залі і в кулуарах засідань. Відбувається обмін інформацією, створюється, підтверджується чи руйнується чиясь репутація, як це має місце на наукових семінарах, де більш чи менш близькі по духу дослідники по черзі представляють свої праці. Тому зводити захисти дисертацій до простого задоволення потреби в спілкуванні чи до чистої стратегії влади означало б поставити під питання саме їх існування. Тим не менш власне науковим критеріям регулювання професійної діяльності, яка претендує на науковість, бракує ясності”.

3. Як влучно зауважив А.Про, десь з 80-х рр. ХХ ст. „стають можливими всі види історії: безмежність допитливості істориків тягне за собою роздроблення об’єктів і стилів дослідження”.

Причому, цей процес урізноманітнення стратегій історіописання привносить не тільки новизну і свіжість вражень, а й труднощі. Кожен, хто намірився реалізувати себе як історик, має знати всі ці напрями, їх переваги і слабину. Нам уже не дано того ясного і однозначного дороговказу, як у ті часи, коли виразно переважала якась одна методологічна школа (парадигма, напрям), і достатньо було слідувати їй, наслідуючи наставникам, класикам, „провідним” діячам. Зараз необхідно вибирати, а можливо, прокладати власний шлях, який ще ніхто не демонстрував.

Сьогодні є можливими всі види історії

4. Особливий резон для нас (українців, громадян пострадянського простору) – це крах старої ідеології і методологічна пустота, яка утворилася. Органічний розвиток історичних шкіл в Україні був брутально перерваний за тоталітарного режиму. Тяжка спадщина вульгарного марксизму.

У частині методологічної підготовки молодих істориків у нас мають дві проблеми, які є одночасно двома крайностями, які засвідчують великі негаразди у вітчизняній історіографії:

1. З одного боку, наша система підготовки майбутніх істориків занадто „автоматизована”, у цій системі не знаходиться місця рефлексіям щодо покликання, місії історика.
2. З іншого боку, сучасна література, яка інтенсивно піднімає питання рефлексії професійної історіографії, занадто перевантажена сумнівами, провокаціями. Історія історіописання подається як безкінечна серія криз.

ОСНОВИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

1.1. Структура наукового дослідження і науково-пізнавального процесу

Форми пізнання:

- дослідження;
- наукове пізнання;
- художнє пізнання;
- філософія;
- релігія.

Наука – це достовірне і систематизоване знання про дійсність.

Шлях науки – раціональне доведення.

У науки – “методичне мислення”.

Обов’язкові норми для дослідження, яке претендує на звання наукового:

1. Можливість перевірки результатів, отриманих одним дослідником, – іншими.
2. Проведення досліджень у вигляді спостереження (опису) або експерименту.
3. Обов’язкове розкриття суттєво-змістовного змісту термінів, що використовуються дослідником.
4. Обов’язкове описання програми (алгоритму) дослідження.

5. Обов'язкове описання і розкриття змісту методів, що застосовуються автором.
6. Обов'язкове ставлення до результатів свого дослідження саме як до одного з можливих варіантів розв'язання даної проблеми, який має право на існування доти, доки він буде або вдосконалений, або спростований.

Центральна проблема “науковості” тих чи інших інтелектуальних зусиль – це проблема методу. Центральним завданням, якому підпорядкований метод, є прагнення до доказовості. Головне, що дає – це доказовість. Наука не просто складається з правдоподібних чи навіть істинних тверджень, але – тільки з тверджень верифікованих, доведених і беззаперечних. Мало говорити розумні речі, які відкривають нові горизонти пізнання; треба надати докази. Наука відноситься не до сфери особистої думки, але до області доведеної істини.

Карл Ясперс про ознаки сучасної науки:

- наявність методу;
- достовірність;
- загальнозначимість.

Завдання *Ясперс К. Сенс і призначення історії. The Origin and Goal of History by Karl Jaspers. New Haven and London Yale University Press, 1965.*
с.101–105: Ознаки і риси сучасної науки.

Завдання *Поппер К. Відкрите суспільство таі його вороги. Т.2. Київ, 1994.*
с.250–258: Природа наукового пізнання

Завдання *Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996*
с.328–332: Історія як наука.

1.2. Класифікація наук. Місце історії в системі суспільних наук

Загальна класифікація наук:

1. Філософія.
2. Природничі науки.
3. Суспільні науки.

Питання про природу історичного пізнання:

- специфіка історичного пізнання на відміну від природничого чи художнього;
- предмет історичної науки;
- взаємозв'язок історії і сучасності;
- соціальні функції історичної науки;
- структура історичного дослідження (перш за все – своєрідність історичних джерел і їх пізнавальні можливості, а також принципи і методи історичного пізнання).

Зрозуміло, суспільні дисципліни не можуть діяти таким же чином, як і природознавчі науки. Людська поведінка може бути пізнана завдяки своїй *раціональності* чи, принаймні, *інтенціональності*. Людська діяльність є вибір засобів у залежності від мети. Її не можна пояснити причинами і законами, але її можна зрозуміти.

Розуміння – це особлива форма пізнання, яка в історичному пізнанні займає особливе місце.

Розуміння – бо і дослідник, і об'єкт дослідження наділені свідомістю. Звідси – особлива роль уяви в роботі історика.

Але це зовсім не означає, що історія – це всього лише суб'єктивна думка і що історики можуть говорити все що їм заманеться. Вони керуються строгими правилами пізнання, їх спосіб дослідження з повним правом претендує на істинність.

Протиставлення історії і науки виникло на ґрунті *сциєнтизму* XIX ст., для якого притаманним було уявлення про те, що наука встановлює закони, що вона забезпечує передбачуваність типу „якщо відбудеться подія А, то обов'язково відбудеться і подія Б”. Саме тоді з'явився поділ науки на “науки про дух” (які розуміють) і “науки про природу” (які пояснюють).

Підставою для сумнівів у можливості визначення історії як науки (чи є історія наукою, чи є вона “недонаукою”, чи наукою на початковій стадії становлення, наукою у дитячому віці) є традиційне розуміння науки як такої діяльності, яка відкриває закони і шукає причини. Згідно з цією *сциєнтистською* епістемологічною концепцією, наука вивчає тільки загальне, тільки події, що повторюються. Звичайно, поруч з такою наукою історія, яка вивчає оригінальні події, виключні ситуації, не могла бути беззастережно зарахованою до числа “наук”.

Позитивізм прагнув зблизити історію з природознавством і “очистити” її від всяких суб'єктивних “засмічень”, “математизувати” її. (Однак великого успіху тут не досягнуто).

Інша точка зору (вона відповідає іншому філософському напрямку – *ідеалізму*): слід чітко розмежувати те, що пов'язане з людиною, і природними явищами. Якщо природні явища можна осягати лише зовні, то справи людські мають суттєвий “внутрішній” вимір – наміри (мотиви), почуття і менталітет дійових осіб. Отже, реальність минулих подій можна лише з допомогою уяви, ототожнюючи себе з людьми минулого, а це залежить від *інтуїції* і *емпатії* – якостей, яким немає місця в класичному понятті наукового методу. Ідеалісти вважають, таким чином, що історичному знанню притаманна об'єктивність, і істина, яку воно відкриває, ближча до художнього розуміння правди, ніж до наукового. Більше того, історики займаються окремими, унікальними подіями. Закони суспільних наук не годяться для вивчення минулого, а історія не має власних узагальнень чи законів. До такого погляду прийшли в XIX ст. прихильники історизму.

У XX ст. концепції природи науки пережили радикальні зміни.

Сьогодні стало зрозумілим, що визначення науки через закон є не досить правомірним. Та й наукові закони позбулися того чисто детерміністського характеру, який вони мали в позаминулому столітті, а сучасна фізика стала вірогіднісною (квантова фізика, квантова механіка, теорія вірогідностей, теорія відносності).

Карл Поппер в основу свого визначення науки поклав **принцип «фальсифікації»**: судження, яке неможливо „фальсифікувати”, тобто довести, що воно є помилковим, – не може вважатися науковим. Висловлювання є науковим, якщо – і тільки якщо – логічно можливо його заперечити. К.Поппер наполягає, що наукове знання складається не з законів, а з найбільш оброблених на даний момент гіпотез; це скоріш проміжне, ніж остаточне знання. Пізнання рухається вперед шляхом створення нових гіпотез, які виходять за межі наявних даних і які підлягають перевірці подальшими спостереженнями, які можуть підтвердити чи заперечити гіпотезу. Оскільки ж гіпотеза лежить поза межами відомого, вона неминуче пов'язана з творчим осяянням і польотом фантазії, причому часто чим він більш сміливий, тим краще. Отже, науковий метод – це діалог між гіпотезою і спробою її заперечити, або між творчою і критичною думкою.

В світлі сучасного розуміння суті наукового пізнання дискусії навколо питання про можливість визнання за історією статусу науки значно слабшають, але не зупиняються зовсім. Певні особливості історичної науки дають підстави для продовження дискусій:

1) Сфера дії уяви в історії є значно ширшою, аніж, наприклад, в природничих науках. Дія уяви в історії не обмежується функцією створення гіпотез, але пронизує все мислення історика. Адже історика турбує не тільки пояснення минулого, він також намагається відтворити і реконструювати його, – а без уяви неможливо проникнути в менталітет і атмосферу минулого. Історик прагне проникнути в духовний світ творця джерела. Відтворення індивідуальної поведінки вимагає не тільки логічних і критичних навичок, а й почуття причетності, і інтуїції (*емпатія*).

2) Ще одна принципова відмінність між історією і природничими науками: Вагомість пояснень, висунутих істориками, є значно меншою, ніж сциентичні пояснення. Інтерпретація навіть відомих фактів стає предметом безконечних спорів. Старі гіпотези здебільшого не заміщаються новими; всі вони продовжують існувати і користуються прихильністю різних груп істориків.

3) Історична подія, як правило, з'являється, розгортається в оточенні сонму різноманітних факторів. В силу цього ми змушені ставитись серйозно до проблеми альтернатив в історії. Альтернативність історичного процесу, принаймні окремих його вузлів, створює трибуни для різних соціальних сил суспільства для відстоювання свого права на суспільне існування.

Область безспірного знання в історії є меншою і за обсягом, і тим більше за значенням, ніж у природничих науках.

І все ж історик здійснює діалог раціональними засобами – думкою (а не емоціями). Для історика людська діяльність – не видовище, яке постало перед ним, а живий досвід, який він повинен пережити у своєму розумі.

Одна із спроб (шляхів) поставити історію на наукові рейки – застосування методу соціології. Цей метод орієнтує на дослідження масових, знеосіблених явищ і процесів. Цей метод активно впроваджується в історію починаючи з Дюркгейма і Сіміана. У другій третині ХХ ст. він стає надзвичайно популярним серед французьких істориків.

Джон Тош: “Однією з головних функцій професії історика є впровадження наукових стандартів дослідження і обмеження інтерпретаційного свавілля. Оцінка роботи з боку колег слугує потужним інструментом, який гарантує, що в обраній ними сфері досліджень історики будуть, наскільки можливо, точно дотримуватися наявних свідчень про минуле”

Різниця між художньою літературою і історією:

– художня література досліджує долі окремих людей, а історія досліджує долю суспільства (людських спільнот і людства в цілому).

Едмон і Жюль Гонкури: "Історія – це роман, який був, роман – це історія, якою б вона могла бути".

Завдання

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.2. Київ, 1994..
с.299–322: Специфіка історичного пізнання.

1.3. Предмет і завдання методології історії

Методологія – “шлях дослідження”.

Методологія – це сукупність припущень, умовиводів, доведень, обґрунтувань, які, базуючись на теоретичних уявленнях історії як науки, повинні дати відповідь на питання про те, як і якими методами та інструментами можна добувати нові відомості про об'єкт дослідження.

Мета дисципліни “Методологія історії” – вивчення практичних проблем історичного пізнання. Формування у студентів системного і цілісного уявлення про основні проблеми методології науки, про специфіку їх постановки і розв'язання в історичних дослідженнях.

Фундаментальні питання про природу історичного дослідження:

- наскільки надійною є основа наших знань про минуле?
- чи можна приймати історичні факти на віру?
- чи здатні історики бути об'єктивними?

Предмет методології історії

Методологія історії вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання, розкриває основні поняття історичної науки.

Категоріями називаються найбільш загальні поняття, які концентрують знання про найважливіші відношення, властивості і зв'язки навколишнього світу (*історичний час, історичний факт, історичне джерело, локально-історичний* і т.д.)

Принципи – це вихідні поняття науки, які визначають основні способи розв'язання наукової проблеми. Принципи висувають певні вимоги, якими повинен керуватися кожен дослідник в своїй галузі науки. (В історичній науці: *принцип історизму, принцип об'єктивності, ціннісний підхід*). Від дотримання вимог, що витікають з даних принципів, залежить успішне застосування істориком відповідного метода, який виступає в якості засобу пізнавальної діяльності.

Наукові методи – це сукупність спеціальних прийомів, норм, правил, процедур, що регулюють діяльність історика і забезпечують розв'язання дослідницького завдання.

Методи виробляються на основі наукової теорії. В свою чергу методи забезпечують отримання нового знання, розвивають і збагачують теорію.

Методологію слід відрізнити від *методики* історичного дослідження.

Методика – це сукупність правил і процедур, прийомів і операцій, що дозволяють реалізувати ідеї і вимоги принципу, на яких заснований той чи інший метод. Методика підпорядкована методології науки.

Методологія історії тісно пов'язана з *епістемологією* (наука, що займається проблемами пізнання в науці в цілому).

Методологія історії тісно пов'язана з *теорією історії*.

Методологія історії тісно пов'язана з *історіографією*. Це два різні підходи до вирішення однієї й тієї ж проблеми: значення й функцій історичного пізнання.

Методологія вирішує цю проблему з точки зору внутрішньої структури і особливостей в порівнянні з іншими формами пізнання.

Історіографія розглядає конкретні етапи розвитку історичного знання у зв'язку з суспільною еволюцією.

Методологічні напрями:

Позитивізм

Неопозитивізм

Модернізм

Структуралізм

Постструктуралізм

Постмодернізм

Культурно-історична антропологія